

ONOMASTICKÉ MINIMUM

Část I.

Onomastika:

- také pro tuto disciplínu platí komplexnost zkoumaných jevů
- zahrnuje *lingvistické* i *nelingvistické metody* (lexikologické a etymologické znalosti, aspekty fungování ve společnosti a samotné onymické objekty; Šrámek, Rudolf: *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita 1999).
- větší důraz: lingvistické metody (propria jsou jazykovým faktem).
- v některých zemích pokládána za pomocnou vědu (právě kvůli nelingvistickým metodám)
- v 19. stol. a na počátku stol. 20. v Německu i u nás pokládána za pomocnou vědu historickou
- holanďtí a švýcarští badatelé: pomocná věda topografická
- v USA: pomocná věda sociologická
- Rakušané: pomocná věda demografická
- ve Francii pomocná věda estetická...

Předmět onomastického výzkumu: *vlastní jména* čili *onyma, propria* (Šrámek, 1999).

- protikladem *apelativ*, tj. *jmen obecných*
- předpokladem systémového výkladu onymie: **mimojazyková fakta; lokalizace** (viz dále), **typy onymických objektů + znalost dokladů historických**
- to ale *nestačí* k vytvoření systémového a komplexního obrazu oboru.
- nutný je interdisciplinární přístup (*pokusy o vydělení onomastiky z lingvistiky nejsou šťastné, protože propria mají jazykovou podstatu, tedy i onomastika by měla být vědou lingvistickou*: Šrámek, 1999)

Funkce vlastních jmen: stejné objekty v rámci jednoho druhu *lokalizovat, individualizovat a diferencovat*.

Lokalizace: zařazení do určitých prostorových, věcných, historických, sociálních nebo ekonomických vztahů.

Individualizace: ohraničení onyma jako jednotliviny, která se neopakuje

Diferenciace: odlišuje jednotlivé prvky v rámci téhož druhu.

2 základní aspekty onymie: *komunikační + pojmeno(vá)vací*

- spojeny *aspektem funkčním* (Šrámek, 1999).

Mezioborové vztahy aneb onomastika a...

- Lingvistika obecně,

- gramatika (zvláště normativní mluvnice),
- sémiotika,
- sémantika,
- lexikologie,
- lexikografie,
- stylistika,
- literární věda,
- historie,
- demografie (teorie osídlení),
- mytologie,
- etnogeneze,
- kulturní a sociální dějiny,
- etnografie, etnologie, národopis,
- antropologie,
- geografie, geomorfologie, kartografie;
- pomezí vědy onomastické: socioonomastika, psychoonomastika...
- areálová onomastika;
- onomastika a právo (standardizace jmen, právní aspekty výběru, užívání vlastních jmen, jméno a ochranná známka),
- onomastika a metody matematiky a statistiky (kvantita v onomastice, využívání statistických metod při sběru onomastických dat, pojmy: hustota, průměr; onymická křivka);
- počítačová (komputační) onomastika (příprava a vyhotovení databází; způsob a možnosti využití);
- onomastika a škola (výchova a pedagogika),
- jazyková kultura
- apod.

Jednotlivé třídy vlastních jmen:

Geonyma – objekty, které se nacházejí v (pozemské) krajině a jsou zaznamenány v mapách

- **toponyma**: k místním jménům

Oikonyma: – názvy pro osídlené objekty, tedy vlastní jména hradů (Bítov, Cornštejn), mlýnů (Tříletý mlýn, Rajmundský mlýn), zámků (zámek Vranov nad Dyjí, Telč), domů (U Kamenného zvonu), sídlišť (Šumava, Hvězda), měst (= **urbanyma**, Jemnice, Moravské Budějovice x **urbanonyma**), vesnic (Kostníky, Police), městské či obecní části (Na Slovanech), ulice... apod.

Anoikonyma: –pro neosídlené objekty:

1. **Hydronyma** – vlastní jména potoků (Bíhanka), řek (Želetavka, Dyje), moří (Jaderské moře), vodopádů (Onšovské vodopády), mokřadů

(Pístovské mokřady), vodních nádrží – přehrady (Lipno), rybníky, jezera... atd.

2. **Oronyma** – označení pro vertikální nerovnosti: kopce (Ostrý), skály (Prachovské skály), jeskyně (Chýnovská jeskyně), hory (Krkonoše, Alpy), roviny, srázy, vyvýšeniny apod.

3. **Agronyma** – jména pro agrotechnicky využívaná místa, tedy pole, louky, lesy, lány, vinice, pastviny atd.

4. **Hodonyma** – označení komunikačních spojů: cesty, silnice, mosty (Karlův most, Nuselský most), železnice, přístavy, letiště (Letiště Václava Havla) apod.

5. **Choronyma** – anoikonymicky nepojmenované části zemského povrchu (obv. větší celky), např. pouště (Sahara), světadíly (Evropa), státy (Česká republika), kraje (kraj Vysočina), regiony, okresy (Třebíč), národní parky (Krkonošský národní park) apod.

Kosmonyma (astronyma): vlastní jména hvězd (Polárka), planet (Země, Venuše), galaxií (Mléčná dráha), jiných nebeských těles, umělých kosmických těles (Sputnik, Voyager 1)

Bionyma: vlastní jména živých objektů, které jsou vázány na společenské a sociální vztahy

1. **Antroponyma**: vlastní (nebo také osobní) jména, slouží k individualizaci konkrétní osoby: rodná (křestní) jména (Pavel, Jana), příjmení (Novák, Svobodová), hypokoristika (Tomík, Nikča, Míša), deminutiva (Hanička, Radeček), pseudonyma, kryptonyma, jména obyvatelská (Pražan, Brňan), etnonyma (Čech, Němec), rodová jména (Přemyslovci, Lucemburkové) apod.

2. **Nepravá antroponyma**: vlastní jména hraček, pohádkových, mytologických a alegorických postav:

a) **Theonyma** – vlastní jména bohů (Perun, Alláh)

b) **Zoonyma** – vlastní jména pro existující, pohádková či mytologická zvířata (pes Sultán, koza Líza, pes Alík; tedy i nepravá zoonyma: drak Šmak, medvídek Pú, kůň Pegas, Šemík); v chovu ušlechtilých koní se uplatňuje systemizované pojmenování podle rodové linie (Cora, Coral, Costar)

c) **Fytonyma** – vlastní jména skutečných či smyšlených rostlin (Žižkova lípa, Dub sedmi bratří; masožravá rostlina Adéla, Yggdrasil).

(Vlastní jména živočichů a rostlin je třeba odlišovat od zoologické či botanické terminologie (kočka Micka × kočka domácí)

Abionyma: vlastní jména neživých objektů a jevů:

- přírodních (hora Sněžka)
- člověkem vytvořených (město Opava).

Podle druhu pojmenovávaných objektů se rozlišují:

Chrématonyma: vlastní jména pro předměty, které jsou výsledkem činnosti lidí, jsou zakotveny v politických, ekonomických a kulturních vztazích, nikoli v přírodě:

1. **Jména výrobků** (krém Nivea, zvon Zikmund, auto Škoda – Octavia)
- b) **Jména zařízení, společenských institucí a organizací** (Slezská univerzita, Národní divadlo v Praze, Slezská knihovna)
- c) **Jména společenského jevu** (Den matek, Velká francouzská revoluce)

- dále: **toponyma** a **kosmonyma** (srov. výše)

Historie onomastiky

- Rudolf Šrámek: *Onomastika*. In: Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky. Petr Karlík, Marie Krčmová, Jana Pleskalová, Radoslav Večerka (eds). Praha: Academia 2007; s. 377–425.

1. předvědecké období:

- 1.1 zájem o vlastní jména sídlištní, tj. (dnes) oikonyma, vodní, tj. hydronyma, osobní, tj. antroponyma, také o jména hor, tj. oronyma, apod.: od počátků literární a historiografické tradice
- 1.2 počátku voluntarismus a nahodilost, etymologie naivní a pseudoučenecké apod.
- 1.3 nekrologia, glosy a přípisky (včetně marginálií); např. *Nekrolog podlažický* z let 1224 – 1250 (objevil v roce 1792 Josef Dobrovský)
- 1.4 obd. kalendária (přejímání cizích jmen světců), kroniky a seznamy (indexy, soupisy...) osob = staročeská onymie
- 1.5 Kosmas: z prvních správných výkladů; *Chronica Boemorum* ze 12. století: jméno hradu Podivín podle zakladatele Podivy
- 1.6 *Kronika česká* Václava Hájka z Libočan z roku 1541... navazuje na starší tradici; mnohé naivní výklady (součástí lidové slovesnosti; *etymologické pověsti*)... (Šrámek, 2007).
- 1.7 integrující síla domácího jazyka, politických, kulturních, církevních, obchodních a cestovatelských kontaktů: **exonyma** (cizí provenience... v kronikářských, biblických, diplomatických a legendistických textech, v cestopisech a překladové literatuře) x **endonyma** (domácího původu).
- 1.8 nový typ slovníku Matouše Benešovského Philomona z roku 1587 (stále ve formě eseje): *Knížka slov českých vyložených, odkud svůj počátek mají, totiž jaký jest jejich rozum*: zakladatelský význam pro humanistickou „préonomastiku“ (mimo jiné i osobní jména skrytá ve jménech místních; propojuje apelativa s proprii; počesťování německých a křesťanských jmen).

- 1.9 vlastivědné a topografické popisy: *Knížka, obsahující v sobě kratičké poznamenání míst, zámkův, tvrzí i jiných sídel v tomto slavném království ležících ...* z roku 1610, Václav Lebeda z Bedršdorfu (písař a topograf zemských desek): první samostatný onomastický slovník v české onomastice; soupis jmen z Čech
- 1.10 pro Moravu podobné dílo: Bartoloměj Paprocký z Hlohol, *Zrcadlo slavného markrabství Moravského* (1593)
- 1.11 rozbory jmen sídlištních, říčních a (některých) horských: *Respublica Bohemiae* (1634) Pavla Stránského ze Zápské Stránky (první česká historicko-vlastivědná práce s rozbory jmen).
- 1.12 toponymie na mapách: Komenského *Mapa Moravy* (1626, vyšla 1627 v Amsterdamu); jména řek, horstev, sídel, rybníků, hor, porostů, krajin, zemí... i nepojmenované objekty (česky, latinsky a německy).
- 1.13 v 17. a 18. století ... (barokní) popisy zemí, krajů a panství; evidence z právních a administrativních důvodů (nenahraditelný pramen jmen sídlištních).
- 1.14 slovníky z doby pobělohorské: propria odděleně od apelativ nebo informace dodatkové k apelativům (do mluvnic tehdejší doby příliš nepronikala).

2. od přelomu 18. a 19. století

- 2.1 tereziánské a josefínské reformy: v osmdesátých letech 18. století evidence obyvatelstva: stálé, pevné, dědičné příjmení a povinnost toto příjmení (dvoučlenný model jména rodného a stálého = dodnes).
- 2.2 na zlomu kriticizmu a racionalizmu (klasicismus mění původní barokní, později rokokový systém; navazuje preromantismus)
- 2.3 u nás počátky nového vědeckého oboru; počátky soudobé onomastiky
- 2.4 Gelasius Dobner: pro zkoumání onomastiky = historické doklady a starší fáze jazyka

2.5 **Zobecňující vlastnosti:** hlavním představitelem bádání u nás Josef Dobrovský (Šrámek, 2007):

- a) zásady etymologického výkladu
- b) na stejné úrovni struktura apelativ a proprií
- c) velkým objevem: ztráta lexikálního významu proprií
- d) podstata hypokoristického krácení jmen
- e) řád slovtvorby: význam pro vznik vlastních jmen (nahradil dosavadní interpretace)
- f) u proprií potřeba analyzovat vztah k lexiku a zároveň k odvozovacím prostředkům

2.6 **první polovina 19. století**; v době národního obrození: veškeré odborné zájmy staly součástí české religionistiky, historiografie a studia vývoje jazyka; funkce vlastních jmen prosazována jako společenská a ideová

2.7 častěji než filologie: historiografie (onomastika jako pomocná věda historická: metody historie a religionistiky x metody lingvistické)

2.8 historické výzkumy proprií:

- ve čtyřicátých letech 19. století = připravované edice českých památek: problémy s identifikací a výkladem antroponym, hydronym a toponym
- důsledek národní uvědomělosti: nová jména nebo převzatá původní jména
- Jan Kollár: přecenění společenského významu proprií (Šrámek, 2007).
- „tvůrce české onomastiky“ František Palacký (zřetel filologický a historický; soupis osobních jmen; zásadní význam: však mají jeho toponomastické práce... všechny tehdy dostupné archiválie, stabilizoval a vývojově popsal toponymii; české názvosloví zbavil nánosů němčiny: rovnocenné německému);
- následně Palackého doplnili Václav Vladivoj Tomek a Josef Kalousek (Šrámek, 2007).

3. **II. polovina 19. století** – do I. světové války; zejména staročeská antroponyma zejména v historických mluvnících (popis vývoje jazyka a časových vrstev)

3.1 přesun z historických oborů do jazykovědy

3.2 větší význam: etymologická a filologická analýza

3.3 onomastika: relativně samostatný obor...

3.4 vliv: *Jan Gebauer* (ač jen 2 články k vlastním jménům); metodologie: *Hermenegild Jireček* (toponymie: jména sídlištní a nesídlištní = vytvořil termín *názvy pomístné*).

3.5 mezijazyková komparace a filologicko-etymologická analýza (Bedřich Vilém Spiss, František Dvorský, Vincenc Brandl, František Xaver Prustík, František Černý: převážně toponomastika).

3.6 vědecká terminologie nauky o vlastních jménech: Bedřich Vilém Spiss = *onomatologie* (badatel = *jmenoslovec*); jindy *jmenověda*; termíny *příjmení* a *osobní jméno*.

3.7 nárůst regionálních prací o sídlištních jménech:

- a) první toponomastická kniha u nás: *Moravská jména místní. Výklady filologické* (1907, filolog Pavel Váša + archivář a historik František Černý)
- b) méně antroponymie; obecnější, zejména příjmením: Jan Hulákovský, *O původu a proměnách jmen rodních* (1860, cizí a domácí původ

- příjmení); obd. Vincenc Prasek: *O jménech rodinných* (1874 i Vincenc Prasek)
- c) k nejlepším studiím té doby: František August Slavík, *O skracování starodávných jmen osobních a místních* (1889)
 - d) antroponomastika: Antonín Kotík, *Naše příjmení* (1895).
 - e) nově hydronyma a oronyma, malý zájem: jména ulic a domů
 - f) projev lidové tvořivosti: do zábavného čtení a do učebnic hříčky a žerty se jmény; obd. gramatiky a pedagogické práce...

4. období od I. SV, zejména pak **meziválečné**: 1914 – 1945

4.1 Roku 1913...

- a) založení Místopisné komise při České akademii věd a umění (doposud nejstarší odborný orgán v české vědě)
- b) Vilém Mathesius: *O vědeckém zkoumání anglických jmen místních* (moderní pojetí onomastické práce).

4.2 Přetrvává mladogramatický pozitivismus: analytická přesnost, ale neodlišuje příliš apelativa a propria... (neprojevil se tolik vliv PLK); lingvistická větev onomastických výzkumů

4.3 historická a topografická větev onomastiky: vlastivěda a význam propriím; např. František Roubík, Ladislav Hosák, Bohuslav Horák; antroponyma: Václav Chalupecký

4.4 v historických seminářích VŠ: začala se přednášet onomastika

5. v polovině 20. století v rámci lingvistiky relativní samostatnost: **od 50. let 20. stol.** (po roce 1945); **do konce 60. let 20. století**;

5.1 zakladatelem české onomastiky Vladimír Šmilauer; *Osídlení Čech ve světle místních jmen* (1960, reedice: 2005); *Úvod do toponomastiky* (1963) aj.

5.2 Antonín Profous aj. = *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny...*

5.3 Antroponomastika:

- a) Josef Beneš, *O českých příjmeních* (1962; geneze příjmení, klasifikace podle lexikálních základů a z hlediska formy; reedice)
- b) Jan Svoboda, *Staročeská osobní jména a naše příjmení* (1964); přesah do antroponomastiky slovanské

5.4 Dialektologický zřetel po druhé světové válce: František Cuřín, *Historický vývoj označování rodiny a rodinné příslušnosti v českých nářečích, Kapitoly z dějin českých nářečí a místních a pomístních jmen* (1969).

5.5 Vlastní jména v mluvnících:

- a) Například *Mluvnice spisovné češtiny*, František Trávníček, 1947

- b) (*Česká mluvnice*) ... *Stručná mluvnice česká*, Bohuslav Havránek a Alois Jedlička, 1950 (skloňování, pravopisu, třídění jmen, odvozování jmen obyvatelských nebo hypokoristických, přídavných a deminutivních podob jmen).
- 5.6 Obecná východiska: Miloš Dokulil; pravopis uličních jmen, názvů institucí a zařízení.
- 5.7 Periodika: v roce 1960: Vl. Šmilauer a Jan Svoboda: první české onomastické periodikum: *Zpravodaje Místopisné komise Československé akademie věd*; 1983 – 1994 *Onomastický zpravodaj Československé akademie věd*, od roku 1995 *Acta onomastica*.
- 5.8 Onomastické konference: r. 1966 I. česká onomastická konference v Liblicích; r. 1975 II. česká onomastická konference; další následovaly...

6. rozvoj onomastiky: od 70. let 20. století do současnosti:

- 6.1 nástupce Vladimíra Šmilauera: od r. 1983 Ivan Lutterer; ale již např. Ladislav Hosák – Rudolf Šrámek: *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*, I., 1970
- 6.2 výzkum pomístních jmen; sběr pomístních jmen = největší projekt české a slovanské onomastiky
- 6.3 příprava ČJA a *Slovník pomístních jmen v Čechách* (dále: *Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*)
- 6.4 edice slovníků a následný výzkum; kvalitativní i kvantitativní rozvoj:
- např. tým prof. Olivové – Nezbedové, M. Knappové, J. Malenínské, J. Matúšové, M. Harvalíka aj. – *zejména pomístní jména*
 - oddělení onomastiky v Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky (<https://ujc.avcr.cz/o-ustavu/oddeleni/oddeleni-onomastiky>): Pavel Štěpán, Žaneta Dvořáková, Martina Ptáčnicková aj. ...
 - Slovník pomístních jmen v Čechách*: https://ujc.avcr.cz/elektronicke-slovniky-a-zdroje/Slovník_pomistnych_jmen_v_Cechach.html
 - Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*: https://ujc.avcr.cz/elektronicke-slovniky-a-zdroje/Slovník_pomistnych_jmen_na_Morave_a_ve_Slezsku.html
- 6.5 mezinárodní význam výzkumu antroponomastiky:
- Miloslava Knappová, *Jak se bude jmenovat?* (1978), *Jak se bude Vaše dítě jmenovat?* (1996); především praktické zaměření.
 - Jana Pleskalová: *Tvoření nejstarších českých osobních jmen* (1998); rozbor antroponymie staročeských bohémik z 9. – 13. století
 - Karel Komárek: *Osobní jména v českých biblích* (2000); překlad jmen, jejich začleněním do českého systému a jejich znění k původním předlohám
 - Václav Rameš: *Po kom se jmenujeme? Encyklopedie křestních jmen...*
- 6.6 Mluvnice a slovníky související:

- a) deklinaci a tvarosloví: *Příruční mluvnice češtiny*, 1995
b) *Encyklopedický slovník češtiny*, 2002 ... onomastika jako relativně samostatná subdisciplína lingvistiky

➤ *Nový encyklopedický slovník češtiny*, Czech Ency:

Onomastika: <https://www.czechency.org/slovník/ONOMASTIKA>

Onomastická gramatika:

<https://www.czechency.org/slovník/ONOMASTICK%C3%81%20GRAMATIKA>

Onomastická rekonstrukce:

<https://www.czechency.org/slovník/ONOMASTICK%C3%81%20REKONSTRUKCE>

Onomastický atlas:

<https://www.czechency.org/slovník/ONOMASTICK%C3%9D%20ATLAS>

Onomastikon:

<https://www.czechency.org/slovník/ONOMASTIKON>

6.7 Výuka na VŠ: jenom výběr z doby novější; např. Ludvík Kuba (Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem), tamtéž Miloslava Knappová, Bohumír Dejmek (katedra bohemistiky v Hradci Králové), Rudolf Šrámek (Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně) apod. ...